

Mindre bidrag

Tu nos aposte protege – en refleksion over aspirationens historie i dansk apropos en latinsk tilskrift i et gammeldansk håndskrift¹

Det er velkendt at forskellen mellem nuværende dansk *p:b, t:d, k:g* beror på henholdsvis tilstedevær og fravær af postaspiration – det lille *h*-lignende pust som følger umiddelbart efter sprængningen af mundlukknet (om termen postaspiration Brink 2004:82; i det følgende for nemheds skyld blot kaldt aspiration).

I betragtning af at forskellen mellem de tilsvarende størrelser i den ældste gammeldansk (1100) traditionelt fremstilles som en forskel mellem fravær og tilstedevær af tonalitet (se fx Skautrup 1944-1968, 1:220, Hansen 1962-1971, 2:9f.), har man umiddelbart en forventning om at finde aspiration behandlet i den lydhistoriske litteratur om dansk; men faglitteraturen er i så henseende forbløffende fåmælt. På et strejftog til de mest relevante værker synes man kun to steder at finde en smule eksplicit oplysning (bortset fra Aage Hansens nøgterne konstatering af at den oprindelige modsætning *ustemthed:stemthed* mellem de tre sæt klusiler er blevet afløst af en modsætning *aspiration:ikke-aspiration* bl.a. 1962-1971, 2:203).

Det ene sted er naturligvis Johs. Brøndum-Nielsens *Gammeldansk Grammatik* (1928-1973), et sent hovedværk i den danske junggrammatiske tradition. Brøndum-Nielsen nævner to eksempler på mulig markering af aspiration i udlyd, som han kæder sammen med klusilsvækkelsens senere indtræden i udlyd end i intervokalisering (1928-1973, 1:67, 2:95). Markøren er et efterskrevet *h*, og eksemplerne er *køph* sb. 'køb' i E don. var. 136 4to (muligvis fra 1430, jf. Brøndum-Nielsen 1964:80) og *borth* adv. 'bort' i B 69 (formentlig fra ca. 1325, jf. Kroman 1943:58); de kan utvivlsomt suppleres med adskillige tilsvarende eksempler såvel fra B 69 som fra kilder af endnu højere alder, jf. bl.a. Brøndum-Nielsen 1918:122-124, Hald 1960:158, Bjerrum 1960:193f., 1966:23f. og Brøndum-Nielsen 1928-1973, 8:204f. En form for aspiration skulle altså være markeret i tidlig gammeldansk tid hvis Brøndum-Nielsens tolkning er rigtig; den er dog ganske ubeviselig, og han nævner den også kun som én blandt mindst to muligheder, vel vidende at *h* uden konstaterbar lydlig betydning kan optræde stort set hvor som helst i postkonsonantisk stilling i gammeldansk (jf. bl.a. Brøndum-Nielsen 1928-1973, 8:204f., Hansen 1962-1971, 2:473).

På det andet sted hvor aspiration berøres, er synsvinklen pragerfonologisk. Det er i en strøtanke i Paul Diderichsens pionerarbejde fra 1938 »Probleme der altdänischen Orthographie«, der er et første forsøg på at forstå ældre dansk ortografi ud fra pragerskolens teori, in casu neutralisationsteorien. Denne teori kunne ifølge Diderichsens forsigtige formodning (1938:167f.) gøre det muligt at fiksere forskydningen af forskellen mellem *p:b, t:d, k:g* fra (hovedsagelig) en

tonalitetsforskel til (hovedsagelig) en aspirationsforskel – en forskydning som »von der herkömlichen Lautgeschichte nicht kronologisch fixiert werden konnte« (Diderichsen 1938:167) – til tiden omkring 1300. Tanken er at så længe (hoved)forskellen mellem kort *p:b, t:d, k:g*, der var neutraliseret i postvokalisk stilling, var en tonalitetsforskel, måtte synkretismerne *p/b, t/d, k/g* manifesteres med *p, t, k* som de umarkerede varianter; men hvis (hoved)forskellen forskød sig til at være en aspirationsforskel, var det *b, d, g* der blev umarkerede, og i den egenskab måtte det være dem der repræsenterede de tre synkretismer. Den ortografiske betegnelse (i 1300-tallet?) af klusilsvækkelsens første trin med *b, d, g* for ældre *p, t, k* sætter således en terminus ante quem for udviklingen af aspiration som distinktiv faktor hvis Diderichsen har ret i sin tolkning. Den virker unægtelig noget spekulativ og har adskillige vanskeligheder, bl.a. den afgørende at klusilsvækkelsens næste trin igen består af lutter stemte lyd, spiranterne *b̄, d̄, ḡ* for ældre *b, d, g*; dette taler for at også de svækkede klusiler *b, d, g* (for ældre *p, t, k*) har været stemte.

Som det fremgår af det foregående, kan den hidtidige forskning i al fald ikke siges at have fremlagt sikre skriftlige vidnesbyrd om aspirationens tilstedeværelse i (ældre) dansk. I dette tomrum er det at den gådefulde sætning *tu nos aposte protege* i overskriften ovenfor påkalder sig opmærksomhed. Den indgår i en længere latinsk tilskrift i kursiv på det oprindelig blanke fol. 6v i Flensborghåndskriftet af Jyske Lov (Flensburg, Stadtarchiv, Stadt-, Rechts- und Gildebuch Nr. 1).

Med en datering til slutningen af 1200-tallet eller ca. 1300 (jf. bl.a. Abitz & Ørberg 1991:25) er Flensborghåndskriftet et af de ældste gammeldanske håndskrifter. Tilskrifterne deri, som skyldes en række hænder, er for de flestes vedkommende næppe meget yngre end hovedteksten. Erik Kroman (1943:80 note 49) henregner vistnok en enkelt af de ældre tilskrifter (fol. 60r) til begyndelsen af det 14. århundrede og resten til dets anden halvdel. Skriften på fol. 6v synes dog at stemme mindst lige så godt med de yngre eksempler på ældre gotisk kursiv (indtil ca. 1350) som med de ældre eksempler på yngre gotisk kursiv (fra ca. 1350) i Kromans egen fremstilling af den gammeldanske palæografi. Ingen af de novationer der er karakteristiske for tiden efter ca. 1350 (jf. Kroman 1943:74f.), synes at gøre sig mærkbart gældende på fol. 6v. Der er fx ikke belæg på enkeltbuet *a* eller på *i* med prik (ikke skræstreg) over, og *r* rotunda findes kun efter de runde bogstaver *o, p* og *a*; at *e*'s øje sjældent er helt lukket, er ikke et mere moderne træk end at det kan genfindes i Kromans – dog korte – prøve fra et brev af 1259 (Kroman 1943:60, eksempel e). Ifølge Kr. Kålund (1903:XV) tilhører hånden på fol. 6v formentlig en vis Johannes Val, der har sat sit navn under et skriververs på fol. 20v; han er ikke kendt andetstedsfra, men optaget i den danske personnavneordbog (Knudsen et al. 1936-1964, 2:1167) og må formodes at være dansker.

Teksten på fol. 6v er muligvis et apropos til det kapitel af Jyske Lov på fol. 7r som bærer overskriften *hwat sæghæ skal then thær barn døpær*. I al fald er hovedindholdet *Pater noster* og *Credo*. Derefter følger *Ave Maria* og endnu et par latinske bønner, der hidtil ikke har været identificeret. Den sidste viser sig at være variant af en gammel og vidt udbredt salme, *Maria, mater gratiae* (Chevalier nr. 11114); dens første strofe lyder i håndskriftet *Maria mater gratie \mater*

misericordie/ tu nos aposte protege et ora mort[is] sucipe (i moderat diplomatisk transskription efter faksimileudgaven Skautrup 1951:80). I normaliseret form er ordlyden *Maria, mater gratiae, / mater misericordiae, / tu nos ab hoste protege, / et hora mortis suscipe*.

Flensborghåndskriftets meningsløse skrivemåde *aposte* er altså en omdannelse af præpositionsforbindelsen *ab hoste* i bønnen *tu nos ab hoste protege* 'beskyt du os mod fjenden'. I den egenskab kunne den synes at have en slående nutidig parallel imellem de misforståelser af mundtligt lærte bønner og salmevers som Otto Jespersen opvarter med i bogen *Börnnesprog* (1923). Ifølge Jespersen har verslinjen »[din engel ...] som ledet har min fod i dag« givet anledning til denne samtale i det tidlige tyvende århundrede mellem en treårig dreng og en voksen: »Hvem er Lede? – Hvad mener du? – Jo, ham som tar min fod« (1923:139). Omtydningen af »som ledet ([*leðad*]) har min fod« til »som lede ta'r min fod« er nævnt af Poul Andersen (1954:341f.) som ét af flere eksempler på af aspiration forårsaget forveksling af udlydende *b, d* eller *g* + forlydende *h* på den ene side og på den anden forlydende *p, t* eller *k*. Atter andre eksempler (delvis konstruerede) kan findes hos Heger (1975:28-30): *top-hest* [*tɔbhæst*] over for *tå-pest*, (*Har du set hampen?* [*se'd ham'bm̩*] over for (*Kan du se tampen?*, *byg-herre* [*bygha.ɔ*] over for *by-kærre*).

Modsat Brøndum-Nielsens ovennævnte eksempler må skrivemåden *aposte* for *ab hoste* kaldes et sandsynligt udtryk for tilstedevær af aspiration i (ret) tidlig gammeldansk tid: når udlydende *b* plus forlydende *h* på dette tidspunkt kan gengives *p* af en formodet dansker, må det være fordi den lyd som han normalt har brugt *p*-tegnet til, indeholdt et tydeligt *h*-pust i forlyd.

Der er ingen grund til at tro at der ikke skulle findes adskillige lige så overbevisende og mindst lige så gamle eksempler i andre håndskrifter – typisk formentlig i latinsk kontekst eller i stednavne, hvor det har været sværest for skriversne at korrigere efter indholdet. Hæver man nemlig blikket fra det skrevne kildemateriale til de omgivende sprog, føres man uvægerlig til den hypotese at aspirationen har gjort hele det danske sprogs historie med. Som Lars Brink har pointeret (2007), findes den i næsten alle germanske sprog og må ifølge ham formodes at være en fællesgermansk novation, idet de sprog der mangler den (nederlandsk og sydtysk), kan antages at have tabt den ved århundredlang påvirkning fra fransk og italiensk; fællesnordisk er den under alle omstændigheder, og det faktum er selvfølgelig tilstrækkelig støtte til påstanden om at den altid har været til stede i dansk (jf. også Diderichsen loc. cit.).

På den baggrund må en forventning om at finde aspiration opregnet blandt *novationerne* i dansk i al fald kaldes falsk, selv om man nemt kunne komme til at få en sådan forventning ud fra de traditionelle fremstillinger af det ældste danske lydinventar (jf. ovf.). At aspirationen har distinktiv funktion i moderne dansk, kan ikke skyldes udvikling af et nyt træk, men må bero på afvikling af et gammelt, tonaliteten i *b, d, g*. En lidt nærmere indkredsning af hvornår det er sket i den fonematisk interessante position (forlyd), som ikke er omtalt under rubrikken »Detonalisering« i Gammeldansk Grammatik (Brøndum-Nielsen 1928-1973, 2:101-106), er stadig et ønskemål for dansk sproghistorie.

Litteratur

- Abitz, E.A. & P.G. Ørberg. 1991. *Med lov skal land bygges. Håndskrifter og bogtryk*. Viborg.
- Andersen, P. 1954. »Dansk fonetik«. I: P. Andersen & L. Hjelmlev: *Fonetik, særtryk af Nordisk Lærebog for Talepædagoger*. Kbh., 308-353.
- Bjerrum, A. 1960. »Johannes Jutæ og Valdemars Jordebog«. I: *Ti Afhandlinger udgivet i anledning af Stednavneudvalgets 50 års jubilæum*. Kbh., 163-214.
- Bjerrum, A. 1966. *Grammatik over Skånske Lov efter B 74*. Kbh.
- Brink, L. 2004. »PIE Feature Synchronism and Word Division in Verner's Law«. I: A. Hyllested et al. (ed.): *Per aspera ad asteriscos. Studia Indogermanica in honorem Jens Elmegård Rasmussen sexagenarii Idibus Martiis anno MMIV*. Innsbruck, 81-93.
- Brink, L. 2007. [brev af 10. januar 2007, hvori forfatteren bl.a. opridser sit syn på postaspirationens historie].
- Brøndum-Nielsen, J. 1918. »Danske lovhåndskrifter og dansk lovsprog i den ældre middelalder«. I: *Arkiv för nordisk filologi* 34, 105-137.
- Brøndum-Nielsen, J. 1928-1973. *Gammeldansk Grammatik i sproghistorisk Fremstilling* 1-8 [der henvises til 2. udg. af bind 1, 1950, og bind 2, 1957]. Kbh.
- Brøndum-Nielsen, J. 1964. »E Don. Var. 136,4^o og Jepp Swale i Wæ«. I: *Acta Philologica Scandinavica* 26, 74-87.
- Chevalier = U. Chevalier. *Repertorium hymnologicum. Catalogue des chants, hymnes, proses, séquences, tropes en usage dans l'Église Latine depuis les origines jusqu'à nos jours* 1-6. Louvain 1892-1920.
- Diderichsen, P. 1938. »Probleme der altdänischen Orthographie«. I: *Acta Philologica Scandinavica* 12, 116-169.
- Hald, K. 1960. »Dansk sprogstof i sjællandske diplomer fra det 13. århundrede«. I: *Ti Afhandlinger udgivet i anledning af Stednavneudvalgets 50 års jubilæum*. Kbh., 149-162.
- Hansen, Aa. 1962-1971. *Den lydlige udvikling i dansk* 1-2. Kbh.
- Heger, S. 1975. *Tale og Tegn. Elementær Dansk Fonetik* 2. Kbh.
- Jespersen, O. 1923. *Börneprog. En bog for forældre*. Kbh. etc.
- Knudsen, G. et al. 1936-1964. *Danmarks gamle Personnavne* 1-2. Kbh.
- Kroman, E. 1943. »Dansk Palæografi«. I: J. Brøndum-Nielsen et al. (ed.). *Nordisk Kultur* 28 A. *Danmark og Sverige*. Kbh. etc., 36-81.
- [Kålund, K. (ed.)] 1903. *Palæografisk Atlas. Dansk Afdeling*. Kbh.
- Skautrup, P. 1944-1968. *Det danske Sprogs Historie* 1-4. Kbh.
- Skautrup, P. (ed.) 1951. *Jyske Lov Text 2-4. Danmarks Gamle Landskabslove* 3. Kbh.

Note

1. Denne artikel er en omarbejdet version af et bidrag til det privat publicerede festskrift *Varði reistur Guðvarði Má Gunnlaugssyni fimmtugum 16. september 2006*, ed. Guðrún Ása Grímsdóttir et al. (Reykjavík 2006). Lars Brink takkes varmt for at have stillet hele sin lingvistiske ekspertise og skarpsindighed til rådighed for omarbejdelsen.

Britta Olrik Frederiksen